

MINISTRY OF HIGHER EDUCATION, SCIENCE AND
INNOVATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN
TASHKENT STATE UNIVERSITY OF UZBEK
LANGUAGE AND LITERATURE NAMED AFTER
ALISHER NAVOI

XALQARO ILMIY-AMALIY ONLAYN KONFERENSIYA

«ZAMONAVIY DUNYODA SOTSILOGIYA VA AMALIY PSIXOLOGIYA MUAMMOLARI»

2024

2024-yil 1-may

Toshkent 2024

SHAXS MUSTAQIL QAROR QABUL QILISH JARAYONINING YOSH VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Sodiqova Gulbarno Odiljon qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası katta o‘qituvchisi, PhD

gulbarno92@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada shaxs mustaqil qaror qabul qilish jarayoni va shaxsning yosh va psixologik xususiyatlariga oid tadqiqotlar to‘g‘risida ilmiy- nazariy jihatdan yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: shaxs, qaror qabul qilish, maqsad, omillar.

AGE AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PERSONAL INDEPENDENT DECISION-MAKING PROCESS

Abstract: In this article, a person's independent decision-making process and research on the person's age and psychological characteristics are explained scientifically and theoretically

Keywords: person, decision making, purpose, factors

Inson tug‘ilishidan boshlab, to vafotiga qadar turli-tuman qiyin vaziyat va holatlar ishtirokchisi bo‘lib keladi. U o‘zgalar xatolari orqali nimanidir o‘rganadi, albatta, o‘zi ham xatolarga yo‘l qo‘yadi, tajribasizligi natijasida ko‘pincha noto‘g‘ri qaror qabul qiladi. Demak, qaror qabul qilish insonda tug‘ilganidan boshlab vujudga keladi, desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Ba‘zan kichik yoshdagi bolalar jazolanishdan qochib, yolg‘on gapiradilar, yolg‘onlari oshkor bo‘lmasligiga umid qiladilar. Binobarin, yolg‘on gapirish noto‘g‘ri ekanligini bila turib, bola yolg‘on gapiradi, qanday bo‘lmasin muvaffaqiyatga erishishga harakat qiladi. Demak, bu vaziyat ham mustaqil qaror qabul qilish bilan bog‘liq.

Shaxsning qaror qabul qilish bilan bog‘liq jihatlarini o‘rganish davomida mustaqil qarorlar qabul qilishda yosh xususiyatlarini ham e‘tiborga olish qo‘yilgan maqsad va vazifalarni aniqlashtirishga xizmat qiladi. Shaxsning hayoti davomida qabul qilgan qarorlarining konstruktiv darajasi 20-29 yoshlarni o‘z ichiga olar ekan. 60-79 yoshga kirgan vaqtida shaxs qarorlari mahsuldorligi sekin-asta kamayib boradi. Shu bilan birga yoshi katta odamlarda iqtisodiy qarorlar qabul qilinish darajasi yuqori tarzda kechishi ularda pul bilan bog‘liq munosabatlarga kamroq duch kelish va xavf-hatar darajasi ham pastroq, aksincha, yetuklik davridagi shaxslarda tavakkalchilikka yo‘l qo‘ymaslik va iqtisodiy masalalarda hushyorlik bilan mustaqil qarorlar qabul qilish jarayoni ham kuzatiladi [1;154–167].

Mahalliy davlat hokimiyati organlarida qarorlar qabul qilishning ilmiy-nazariy va psixologik jihatlarini ko‘plab xorijiy tadqiqotlarda ham amalga oshirilgan. Davlat boshqaruvi jarayonida qarorlar qabul qilish masalalari davlat fuqarolari ehtiyojlaridan, ya‘ni iste‘molchilar talablaridan kelib chiqib qabul qilinadi. Chunki, har bir davlatda

qarorlar qabul qilish jarayonida o‘sha xalqqa mos, etnopsixologik jihatdan to‘g‘ri tushish darajasi, yosh qatlamlarini inobatga olishi va ijtimoiy-psixologik jihatdan mamlakat fuqarolarining turmush tarzi kabi xususiyatlar inobatga olinadi. Rossiyalik iqtisodchi va psixolog N.D.Klikunov boshqaruv jarayonida mustaqil qarorlar qabul qilish usullari, texnologiyasi va mexanizmlarini unga ta‘sir qiluvchi psixologik omillarni tadqiq etgan. U o‘zining tadqiqotlarida marketing psixologiyasida qarorlar qabul qilish jarayonining psixologik faktorlarini o‘rganish davomida reklamalarning shaxs psixologik holatiga ta‘sir masalalarini o‘rganadi [2; 105-113].

Bugungi kunga kelib, favqulodda vaziyat va qutqaruv ishlarida ham ko‘zga tashlanmoqda. Chunki, favqulodda holatlarda, tezkorlik bilan ongli ravishda qarorlar qabul qilinishi mudhish hodisalar oldini olishga xizmat qiladi. Bundan tashqari yong‘in xavfsizligi xizmati xodimlarida ham bu holat ko‘p uchraydi. Ya‘ni, yong‘in sodir bo‘lgan joyga zudlik bilan yetib borish va yong‘inning oldini olishda tezkor mustaqil qarorlar qabul qilinishi muhim ahamiyatga ega. Shunday ilmiy-nazariy izlanishlar Buyuk Britaniyaning Kardif universiteti olimlari R. Sabrina va R.K.Xoneylar tomonidan amalga oshirilgan. Ular maqsadga yo‘nalgan qarorlar qabul qilinishini trening dasturlari asosida sitimulyatsiya qilingan yong‘in va qutqaruv ishlarida harbiy boshliqlar tomonidan qabul qilingan qarorlar natijalari bilan tavsiflangan. Bunda, tez va aniq qabul qilingan qarorlar, puxta ishlangan rejalarning ish jarayoniga ta‘siri, qutqaruv jarayoniga jalb qilingan harbiy xizmatchilarning psixologik holatlarini e‘tiborga olish, tavakkalchilikka yo‘l qo‘ymaslik va aniq rejalashtirilgan qarorlarning ish samaradorligiga ta‘siri singari masalalar inobatga olingan. Favqulodda vaziyatlar va yong‘in xavfsizligi xizmati xodimlarida mustaqil qarorlar qabul qilishga doir ko‘nikmalar hosil qilishda maqsadli yo‘nalgan chora-tadbirlarni qo‘llash, harbiy mashg‘ulotlar jarayonida tezkor qarorlar qabul qilishga tayyorlash, bir-birlarini o‘zaro tushunishga yordam beruvchi munosabatlarni yo‘lga qo‘yish va favqulodda holatlarga tezkorlik bilan tayyorlash kabi xususiyatlarga e‘tibor qaratish zarur. Mustaqil qarorlarning aynan favqulodda vaziyatlar va qutqaruv ishlarida faoliyat yurituvchi harbiy xizmatchilarda o‘rganilishi Sabrina va Xoneylar uch bosqichga bo‘ladilar. Birinchisi, uy, tashkilot yoki yo‘l harakatidagi to‘qnashuvlar va yong‘in sodir bo‘lgan joyga tezkorlik bilan yetib borish va birlamchi yordamni amalga oshirish; ikkinchisi, voqea joyida sodir bo‘lgan noxush vaziyatning zudlik bilan oldini olish uchinchisi, bartaraf etilgan holatlarni yana bir bor sinchkovlik bilan ko‘zdan kechirish. Bunday vaziyatlarning oldini olish sohada faoliyat yuritadigan xodimlarda mustaqil qaror qabul qilishi shakllanganligi va tezkor faollik kabi psixologik xususiyatlar rivojlanganligi bilan izohlanadi [3; 395– 406].

Xulosa o‘rnida ta‘kidlash lozimki, shaxs mustaqil qarorlar qabul qilishning yosh va psixologik xususiyatlarini tahlil qilish har bir sohada faoliyat yuritadigan xodimlar ishchanlik faolligini oshirish va kasbiy faoliyat jarayonida qarorlarni to‘g‘ri qabul qilishga xizmat qiladi. Shuningdek, mustaqil qarorlar qabul qilishning psixologik xususiyatlari har bir shaxs faoliyatida muhim ahamiyat kasb etib, muayyan ishni bajarish davomida qabul qilingan qarorlarning shaxs faoliyatini mustahkamlashga xizmat qiluvchi asosiy indikatorlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Valsecchi M., Billino J., Gegenfurtner K. R. Healthy aging is associated with decreased risk-taking in motor decision-making. // Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance. 2018. vol. 44. P. 154–167
2. Klikunov N.D. Problemi otsenki effektivnosti razrobotki i prinyatiya upravlencheskogo resheniya v sistime gosudarstvennogo i munitsipalnogo upravleniya // Innovatsii v sistime gosudarstvennogo i munitsipalnogo upravleniya: Sbornik nachnix statey. Kursk. izd-vo Kursk. gos. ped. un-ta, 2001. S. 105-113
3. Sabrina R., Honey R.C. Goal-orientated training affects decision-making processes in virtual and simulated fire and rescue environments. // Journal of Experimental Psychology: Applied. 2015, Vol. 21, No. 4, P. 395– 406

UDK 159.953.4

INSON FILOGENETIK XOTIRASINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Sodiqova Gulbarno Odiljon qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasida katta o‘qituvchisi, PhD

gulbarno92@mail.ru

Urishboyeva Gulsanam

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
amaliy psixologiya yo‘nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada inson filogenetik xotirasining rivojlanishi va uning o‘ziga xos jihatlari ilmiy-nazariy jihatdan yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: filogenetik, xotira, individ, ontogenez, affektiv.

SPECIFIC ASPECTS OF HUMAN PHYLOGENETIC MEMORY

Abstract: This article describes the development of human phylogenetic memory and its specific aspects from a scientific and theoretical point of view.

Key words: phylogenetic, memory, individual, ontogenesis, affective

Filogenetik xotira – barcha individlar uchun universal bo‘lgan va filogenezning ilk bosqichini aks ettiruvchi xotiradir [1].

Xotira rivojlanishi haqida so‘z borganda, individning ijtimoiylashuvi jarayonida sodir bo‘ladigan tipik o‘zgarishlarni hisobga olmay iloji yo‘q. Ilk bolalik davridanoq bola xotirasining rivojlanishi bir necha yo‘nalishda kechadi. Birinchidan, mexanik xotiraning o‘rnini sekin-astalik bilan mantiqiy xotira to‘ldirib boradi. Ikkinchidan, bevosita eslab qolish vaqt o‘tishi bilan bilvositaga aylana boshlaydi, ya‘ni bunda eslab qolish va qayta aks ettirish jarayoni uchun turli xil mnemotexnik usul va vositalardan anglangan hamda faol holda foydalaniladi. Uchinchidan, bolalikda ustunlik qilgan ixtiyorsiz eslab qolish katta insonda ixtiyoriyga aylanadi. Xotira rivojlanishida ikki xil genetik yo‘nalishni ko‘rish mumkin: barcha insonlarda ijtimoiy rivojlanish jarayonida mukammallashishi va ijtimoiylashuv jarayonida alohida olingan

individda sekin-astalik bilan yaxshilanib borishi bo‘lib, bunda insoniyatning moddiy va madaniy yutuqlari hisobga olinadi.

Xotiraning filogenetik rivojlanishini tushunishda P.P.Blonskiyning hisssasi beqiyosdir. U katta kishilardagi xotiraning turli ko‘rinishlarini tarixiy rivojlanishning turli bosqichlari sifatida ifodalab, ularni xotira mukammallashuvidagi filogenetik bosqichlar deb hisoblash mumkinligi haqidagi fikrni ilgari suradi. Bu esa xotira ko‘rinishlarining quyidagi ketma-ketligida o‘z ifodasini topadi: harakatli, affektiv, obrazli va mantiqiy. P.P.Blonskiy insoniyat rivojlanishi tarixida xotiraning bu ko‘rinishlari birin-ketin paydo bo‘lgan ligi haqidagi fikrni aytib, uni asoslab bergan [2].

Ontogenezda xotiraning barcha turlari bolada erta va ma’lum bir ketma-ketlikda shakllanadi. Hammasidan oxirida mantiqiy xotira ishlay boshlaydi. Bu xotirani P.P.Blonskiy “hikoya-xotira” deb atagan. U 3-4 yoshli bolada elementar shaklda bo‘ladi, ammo faqatgina o‘smirlik va o‘spirinlik davriga kelib o‘zining normal rivojlanish darajasiga yetadi. Uning takomillashuvi va rivojlanishi insonni ilm-fan asoslariga o‘rgatish bilan bog‘liqdir [3].

Obrazli xotira bola hayotining ikkinchi yilida shakllanadi va faqat o‘spirinlik davriga kelibgina o‘zining eng yuqori nuqtasiga yetadi. Taxminan tug‘ilgandan 6 oy keyin affektiv xotira namoyon bo‘la boshlaydi. Eng birinchi shakllanadigani esa bu – motor yoki harakat xotirasidir. P.P.Blonskiyning fikricha, genetik planda bu qolganlarini ortda qoldiradi.

Shunga qaramasdan, ko‘pgina ma’lumotlar, xususan, go‘dakning onasiga ilk ontogenetik emotsional javob reaksiyasi haqidagi faktlarga asoslanib dastlabki xotira harakat emas, balki affektiv xotira deb hisoblanash mumkin. Lekin ular bir vaqtning o‘zida shakllanishi va rivojlanishi ham mumkin. Har qanday holatda ham mazkur savolga aniq bir javob berilmagan.

Inson xotirasining tarixiy rivojlanishini L.S. Vigotskiy boshqacharoq talqin etgan. Uning fikricha, inson xotirasining filogenezda mukammallashuvi esda saqlab qolish vositalarini yaxshilash va mnemik funksiyalar aloqalarini insonning boshqa psixik jarayonlari va holatlariga o‘zgartirish orqali amalga oshadi. Inson o‘zining moddiy va ma’naviy ma’daniyatini tarixiy rivojlanish jarayonida boyitib borish bilan birga eslab qolishning ancha mukammal vositalarini ishlab chiqqan bo‘lib, ularning ichida eng muhimi yozuv hisoblanadi. (XX asrlar davomida L.S.Vigotskiy vafotidan so‘ng, ilmiy-texnikaviy rivojlanish bilan bog‘liq holda informatsiyani eslab qolish va esda saqlashning bir qator samarali vositalari yaratilgan). Nutqning og‘zaki, yozma, tashqi, ichki singari turli shakllari tufayli inson o‘z xotirasini irodasiga bo‘ysundirib, eslab qolish yo‘lini, esda saqlash va qayta aks ettirish jarayonlarini aqlan boshqara olishga qodir bo‘la oladi [4].

Xotira o‘zining rivojlanishi jarayonida tafakkurga yaqinlashadi. L.S.Vigotskiyning yozishicha, “tahlillarga ko‘ra, bolaning tafakkuri uning xotirasiga aloqador... Ilk bolalik davrida tafakkur qilish – bu esga olish demakdir... Tafakkurning xotira bilan korrelyatsiya ilk bolalik davridagidek hech qaysi bir yosh davrida uchramaydi. Bu yerda tafakkur xotira bilan bevosita bog‘liq holda rivojlanadi”.

Inson hayotida xotira va boshqa psixologik jarayonlar orasidagi munosabatlarni o'zgartiruvchi muhim, hal qiluvchi vaziyatlar o'spirinlik davriga yaqin sodir bo'ladi. Bu o'zgarishlar o'z tarkibiga ko'ra bola hayotining ilk davrlaridagi xotira va psixik jarayonlar orasidagi munosabatlarga qarama-qarshi bo'ladi. Masalan, bolalikdagi “tafakkur qilish – bu esga olish” degan qarash endi vaqt o'tishi bilan aksincha, eslab qolish tafakkurga, ya'ni eslab qolish yoki esga olish – bu tushunish, fikr yuritish, fahmlash” degan qarashga almashadi.

A.N.Leontev bolalik davridagi bevosita va bilvosita eslab qolishga doir maxsus tadqiqotlar olib borgan. U bevosita eslab qolishga oid bir mnemik jarayonning vaqt o'tishi bilan qanday qilib bilvositaga aylanishini eksperimental tarzda ko'rsatib bergan. Bu bola tomonidan materialni eslab qolish va qayta aks ettirishning mukammalroq stimul-vositalarini o'zlashtirishi orqali amalga oshadi. A.N.Leontevning fikricha, xotirani mukammallashtirishda mnemotexnik vositalarning roli quyidagicha: “yordamchi vositalardan foydalanish orqali eslab qolish aktining strukturasi o'zgaradi; eng avvalo, to'g'ridan to'g'ri, bevosita eslab qolish bilvositaga aylanadi. Eslab qolish uchun stimul-vositalarning rivojlanishi quyidagi qonuniyatga bo'ysunadi: dastlab ular tashqi sifatida (masalan, xotiraga tugunlarni bog'lash, eslab qolish uchun turli predmetlar, belgilar, qo'l barmoqlari va hokazolardan foydalanish), so'ngra ichkiga aylanadi (hissiyot, assotsiatsiya, tasavvur, obraz, fikr). Eslab qolishning ichki vositalari shakllanishida nutq markaziy o'rinni egallaydi. A.N.Leontevning e'tirofi etishicha, tashqi bilvosita eslab qolishning ichki bilvosita eslab qolishga o'tish jarayoni nutqning tashqi funksiyasidan ichki funksiyasiga aylanishi bilan bog'liqligini taxmin qilish mumkin [5].

O'smirlik va o'spirinlik davrida bilish jarayonlari aktiv rivojlanadi. Ilm-fan hanuzgacha o'rta va yuqori sinf o'quvchilari ongida nima sodir bo'lishi, bu davrda bolalarning idrok, diqqat va tasavvuri qay tarzda o'zgarishi to'g'risida to'liq ma'lumotga ega emas. Shu bilan birga, xotira, nutq va tafakkur singari bilish jarayonlarining rivojlanishini kuzatish oson va ular haqida ko'proq ma'lumot olish mumkin.

O'spirinlar mantiqan tafakkur qilishi, nazariy muhokamalar va o'zini o'zi analiz qilish bilan mashg'ul bo'lishi mumkin. Ular kichik maktab yoshidagi bolalar intellektiga xos bo'lmagan axloqiy, siyosiy va boshqa mavzularda nisbatan erkin mulohaza yuritishlari mumkin. Yuqori sinf o'quvchilarida xususiy fikrlarga umumiy xulosalar, va aksincha, umumiy qarashlarga xususiy xulosalar bera olish, ya'ni induksiya va deduksiyaga qobiliyat kuzatiladi. O'spirinlik davrining eng muhim intellektual xususiyati – bu gipotezalar bilan ishlay olishdir.

O'smirlik davrida xotiraning qayta qurilishi bilan bog'liq muhim jarayonlar amalga oshadi. Mantiqiy xotira aktiv rivojlana boshlaydi va bola ko'proq xotiraning mazkur turidan, shuningdek, ixtiyoriy va bilvosita xotiradan foydalana boshlaydi. Hayot davomida mantiqiy xotiradan ko'proq foydalanish oqibatida mexanik xotira rivojlanishi sekinlashadi. Maktabda yangi fanlarning ko'payishi natijasida o'smir mexanik tarzda eslab qolishi kerak bo'lgan informatsiyalar soni ham ortib boradi. Shuning uchun ham kichik maktab yoshidagilarga nisbatan o'smirlarda xotira bilan bog'liq muammolar va xotirasining yomonligiga doir ko'plab shikoyatlar bo'lib turadi.

Shu bilan bir qatorda, o‘smirlarda xotirani yaxshilash usullariga bo‘lgan qiziqish ortib ketadi.

A.N.Leontev bolalik davrida xotiraning ikki ko‘rinishi, ya’ni bevosita va bilvosita xotira rivojlanishini tadqiq etgan bo‘lib, ularni katta maktab yoshida qayta shakllanishining o‘ziga xos jihatlarini aniqlagan. U yosh kattalashishi bilan bilvositaga nisbatan bevosita eslab qolish yaxshilanib borishini ko‘rsatib bergan. Shu bilan birga, maktabgacha yosh davridan kichik maktab yoshi davrigacha bo‘lgan paytda bevosita va bilvosita eslab qolish samaradorligi o‘rtasidagi uzilish kattalashadi. Keyin o‘smirlik va o‘spirinlik davrida esa bevosita eslab qolish samaradorligining o‘sishi sekinlashib, bir vaqtning o‘zida bilvosita eslab qolish samaradorligi o‘sadi.

Yosh o‘tishi bilan xotira va tafakkur orasidagi munosabatlar ham o‘zgaradi. Ilk bolalik davrida xotira eng asosiy psixik funksiyalardan biri bo‘lib, uning asosida qolgan psixik jarayonlar shakllanadi. Bu davrdagi bolaning tafakkuri ko‘p jihatdan uning xotirasi bilan bog‘liq bo‘ladi; tafakkur qilish – esga olish demakdir. Kichik maktab yoshida tafakkurning xotira bilan yuqori korrelyatsiyasi kuzatiladi va xotiraga bevosita bog‘liq holda rivojlanadi. Xotiraning boshqa psixik jarayonlar bilan hal qiluvchi qo‘zg‘alishi o‘smirlik davrida sodir bo‘ladi. Mazkur yosh davridagi bolalar xotirasining tadqiqiy natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘smir uchun eslash – bu tafakkur qilishdir. Undagi eslab qolish jarayoni tafakkur bilan, eslab qolinayotgan material ichida mantiqiy munosabatlar o‘rnatish bilan bog‘liq bo‘lib, esga tushirish esa mazkur munosabatlar orqali materialni qayta tiklash asosida amalga oshiriladi.

O‘smirlik davri faoliyatining yetakchi turlari – o‘qish, muloqot va mehnat asosida bolalarda umumiy va maxsus qobiliyatlar rivojlanishi bilan xarakterlanadi. O‘qish orqali umumiy intellektual qobiliyatlar, ayniqsa, tushunchali nazariy tafakkur shakllanadi. Bu jarayon tushunchalarni o‘zlashtirish, ulardan foydalana olish, mantiqiy va abstrakt fikrlay olish orqali amalga oshadi.

Inson o‘z xotirasini doimiy ravishda rivojlantirib borishi, bilim olishi, malaka va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi, o‘z kasbining yetuk mutaxasissi bo‘lishi hayotda muvaffaqiyatga erishish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

1. Оксфордский толковый словарь по психологии. Под ред. А.Ребера
2. Блонский П.П. Память и мышление. - СПб.: Питер, 2001. - 288 с.
3. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология. – М.: Академия, 2000.
4. Выготский Л.С., Лурия А.Р. Культурное развитие специальных функций: память // Психология памяти: Хрестоматия / Ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романов. - М.: ЧеРо, 2000. - С.406-419.
5. Леонтьев А.Н. Логическая и механическая память // Психология памяти: Хрестоматия / Ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романов. - М.: ЧеРо, 2000. - С.626-652